

Xurshida YUNUSOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti professori

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori D. Bobojonova taqrizi asosida

XX ASR 80-YILLARI – “QAYTA QURISH” SIYOSATI: MAQSAD, VAZIFA VA OQIBATLAR

Annotatsiya

Sovet davlatining qayta qurish siyosati mamlakatda yillar davomida to'planib kelgan muammolarni yuzaga chiqardi. Qayta qurish siyosatini boshlangan hukumat G'arb demokratiyasi g'oyalari ochiqlik, yevrokommunizm, umuminsoniy qadriyatlar, yangi va eski falsafiy g'oyalar va tushunchalar uchun mohiyatan inqilobiy yutuq sifatida qaradi. Bu siyosatga ma'muriy-tashkiliy choralar tartib va intizomni mustahkamlashi, eng muhimi "inson omili"ni faollashtirishi, ilmiy-texnika taraqqiyotining maqsadli dasturlariga alohida e'tibor qaratildi. Biroq, belgilangan vazifalar amalga oshmadi, siyosiy tanglik kuchaydi. Maqolada turli ilmiy adabiyotlar, arxiv hujjatlaridan foydalangan holda qayta qurish siyosati-dan ko'zlangan maqsad, uning vazifalari, oqibatlarini taxlil qilinadi.

Kalit so'zlar: hukmron elita, qatag'on, ta'qib, tazyiq, iqtisodiy tushkunlik, budjet, erkin konvertatsiya, valyuta, tashqi qarz, siyosiy rejim, inson omili, demokratik jarayonlar, ijtimoiy guruhlar, birlashma, tashkilot, islohot, xo'jalik mexanizmi, desentralizatsiya, sektor, sanoat ishlab chiqarish, jadallashtirish.

80-е ГОДЫ XX ВЕКА - ПОЛИТИКА "ПЕРЕСТРОЙКИ: ЦЕЛЬ, ЗАДАЧИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

Политика перестройки советского государства вывела на ряд проблем, которые накопились в стране годами. Правительство, инициировавшее политику перестройки, рассматривало идеи западной демократии как по сути революционное достижение открытости, еврокоммунизма, общечеловеческих ценностей, новых и старых философских идей, и концепций. Особое внимание в этой политике было уделено тому, что административные и организационные меры были направлены на укрепление порядка и дисциплины, а главное, активизируют «человеческий фактор» и на целевые программы научно-технического прогресса. Однако поставленные задачи не были выполнены, а привело к усилению политической напряженности. В статье анализируются последствия политики перестройки с использованием различной научной литературы, архивных документов.

Ключевые слова: правящая элита, репрессии, преследование, репрессированный, экономический кризис, бюджет, свободная конвертация, валюта, внешний долг, политический режим, человеческий фактор, демократические процессы, социальные группы, объединения, организация, реформы, экономический механизм, децентрализация, сектор, промышленное производство, ускорение.

THE 80S OF THE XX CENTURY - THE POLICY OF "REORGANIZATION": PURPOSE, OBJECTIVES AND CONSEQUENCES

Annotation

The policy of perestroika of the Soviet state led to a number of problems that have accumulated in the country over the years. The government, which initiated the policy of perestroika, considered the ideas of Western democracy as essentially a revolutionary achievement of openness, eurocommunism, universal values, new and old philosophical ideas and concepts. Special attention in this policy was paid to the fact that administrative and organizational measures were aimed at strengthening order and discipline, and most importantly, activate the "human factor" and targeted programs of scientific and technological progress. However, the tasks set were not fulfilled, but led to increased political tension. The article analyzes the consequences of the perestroika policy using various scientific literature and archival documents.

Key words: ruling elite, repression, persecution, repressed, economic crisis, budget, free conversion, currency, external debt, political regime, human factor, democratic processes, social groups, associations, organization, reforms, economic mechanism, decentralization, sector, industrial production, acceleration.

Kirish. SSSRda Kommunistik partiyaning "butun xalq manfaatlarini ifodalash"ga urinishi, "xalq partiyasi" niqobi ostida siyosiy hokimiyatni monopollashtirishi 1980-yillarning ikkinchi yarmida siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sohada yillar davomida to'planib kelgan muammolar yuzaga chiqib, ortga qaytarib bo'lmaydigan mantiqiy ketma-ketlikdagi voqea-hodisalarni boshlab berdi.

1982-yil noyabrda KPSS MQ Bosh kotibi L. Brejnev vafotidan so'ng mazkur lavozimni egallagan Y. Andropov mamlakatda kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish siyosatida ta'qib va tazyiqqa asoslangan qattiqqo'llik yo'lining tarafdori sifatida maydonga chiqdi[1]. U "ideologiya fronti"dagi asosiy vazifalarni belgilab[2], mamlakatdagi yetilib kelgan tanazzul

xodimlarning shaxsiy xato va kamchiliklaridan qidirdi[3]. KPSS MQ navbatdagi bosh kotibi K. Chernenko ham mana shu siyosatning davomchisi bo'ldi. 1985-yil 10-martda KPSS MQ siyosiy byuroning eng yosh a'zosi M. Gorbachevning KPSS MQ Bosh kotib bo'lishi bilan 1985-yil aprel oyida "qayta qurish" nomini olgan yangi siyosatni taklif qildi. Qayta qurishning maqsadi – mamlakat hayotining barcha tomonlarini tubdan yangilash, sotsializmga ijtimoiy tashkilotning eng zamonaviy formalarini bag'ishlab, tuzumning insonparvarlik xarakterini to'liq namoyon etishdan iborat bo'ldi. Natijada qayta qurish siyosatini jamiyatning barcha sohalarida tadbir etishga harakat boshlandi. Yangicha ijtimoiy muhit tarkib topa boshladi, qadriyatlar qaytadan baholandi. Hodisalar va

voqealarga baho berishda oshkorlik, haqqoniylik, kamchiliklarga nisbatan muvofiqsizlik, ishni yaxshilash istagi turmushning faol amal qilayotgan prinsiplari sifatida qaror topdi. Xalq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini tubdan o'zgartirish, fan va texnikani taraqqiy ettirish asosida xalq xo'jaligini chuqur rekonstruksiya qilish sohasidagi ishlar boshlandi. Struktura va investitsiya siyosatiga o'zgartishlar kiritildi[4].

Manbalar sharhi. XX asr 80-yillariga kelib sovet jamiyatida boshlangan qayta qurish siyosati siyosiy tizimni emas, balki SSSR ning partokratik elitasini isloh qilish va modernizatsiya qilish sifatida qaralganligi, lenincha konsepsiyaga qaytish, sotsializmning demokratiya bilan birlashuvi qaralganligi tahlil qilingan

Tadqiqot metodologiyasi. Manbashunoslik va tarixshunoslik sohalariga oid paleografik, matnshunoslik, siyosatshunoslik, sivilizatsion yondashuv, kontent analiz, dialektik, mikrotarix (microhistory), sinergetik, qiyosiy tahlil (soparative analysis), statistik tahlil (statistical analysis), tizimli tahlil, muammoviy-maqсадli yondashuv kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot tahlili va natijalari. tuzilmalari, shuningdek partiya ommasi faoliyatidagi o'ziga xos davr ham bo'ldi. Qayta qurish partiya tarixiga yuz minglab oddiy partiya a'zolarining ichki partiyaviy demokratiya, ochiqlik, G'arb demokratiyasi g'oyalari ochiqlik, yevrokommunizm, umuminsoniy qadriyatlar, yangi va eski falsafiy g'oyalari va tushunchalar uchun mohiyatan inqilobiy yutuq sifatida kirdi[5]. Ayni paytda "Qayta qurish"ning "me'mori" va "ustalari" nazarida boshlangan islohotlar sotsializmning lenincha konsepsiyasiga qaytilishi, sotsializmning demokratiya bilan birlashuvi edi. Dastlab M. Gorbachev mo'ljallagan ma'muriy-tashkiliy choralar tartib va intizomni mustahkamlashi, eng muhimi "inson omili"ni faollashtirishi, informatika va kompyuter texnologiyalari, robototexnika va genetik injeneriya sohalaridagi "ilmiy-texnika taraqqiyotining maqsadli dasturlari"ga alohida e'tibor qaratila boshladi. Xullas, qayta qurish hukmron elitaning "sotsializm va demokratiya"ni uyg'unlashtirib, chirigan sovet tuzumini saqlab qolishga qaratilgan so'nggi urinish bo'ldi[6].

Uzoq yillar qatag'on, ta'qib va tazyiqlar ostida yakka hukmronlikda o'z mavqeyini saqlab kelgan sovet davlatining bir necha o'n yillar davomida yangi jamiyat qurish borasidagi tajribalarining XX asr 80-yillariga kelib muvaffaqiyatsizlikka uchrashida iqtisodiy omil ham muhim rol o'ynagan edi. Iqtisodiy boshqaruvning buyruqbozlik va ilmiy isbotlanmagan rejalashtirish siyosati o'z natijalarini ko'rsata boshlagan edi. Bunday vaziyatda kommunistik partiya ish uslubining yangi shakllarini izlab topishi, qandaydir o'zgarish qilishi lozim bo'lsada, biroq, siyosiy rahbariyat iqtisodiyotning yomonlashib borishiga qarshi jiddiy qarshilik ko'rsatishga o'z qo'liga o'ldi. O'ninchi besh yillikda (1976-1980) yuzaga kelgan og'ir iqtisodiy tushkunlik o'n birinchi besh yillikka (1981-1985) meros qilib o'tdi, jahon savdosidagi ulushi tushib ketdi, tashqi qarzi oshib bordi[7].

Iqtisodiyotdagi bu muammolar tashqi qarzning yanada ko'payishiga olib keldi. 1985-yilda algogolizmga qarshi oxirigacha o'ylanmagan qonunning joriy etilishi davlat budjetini o'n milliardlab rublli mablag'dan mahrum qildi. Mamlakat iqtisodiy muammolar botqog'iga botib qoldi. Mamlakat budjetining erkin konvertatsiya qilinadigan valyutadagi manfiy saldosi 1981-1983 yillarda o'rtacha 1,3 mlrd dollar bo'lgani holda 1985-1989 yillarda 7,8 dan 25,1 mlrd dollarni tashkil qildi[8]. "Turg'unlik" davrida neftni sotishdan farq qilgan holda bu tashqi qarz 1985-yildan jadal oshib ketdi. SSSR ni G'arb davlatlariga qarzi 1985-yilda 27,2 milliard dollarni tashkil qilgan bo'lsa 1988-yilda 40 milliard dollarni tashkil qildi. 80-yillarning oxiriga kelib davlat tashqi

qarzi 76 mlrd, ichki qarzi esa 5,6 mlrd dollarga yetdi[9]. Shunday holatda ham qayta qurish tashabbuskorlari qarama-qarshi vazifalarni hal qilishga, iqtisodiy jihatdan mos kelmaydigan narsalarni birlashtirishga harakat qildilar. O'n ikkinchi besh yillikka kelganda ham butun reja (1986-1990 yillar) o'tmishdagi uslub va yondashuvlar asosida tuzildi. Asosiy harakat mashinasozlik sanoatini jadal rivojlantirishga qaratildi, uning o'sish sur'atlarini 1,5-2 baravar oshirish ko'zda tutildi. Iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida informatika va kompyuter texnologiyalari, robototexnika va genetik injeneriya sohalaridagi "ilmiy-texnika taraqqiyotining maqsadli dasturlari"ga alohida umidlilar berildi[10].

"Qayta qurish" boshlangan vaqtdan boshlab, uning dastlabki maqsadi, mazmuni bir necha bor o'zgardi. Albatta "qayta qurish" siyosati mamlakatda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, fuqarolarning haq-huquqlari va erkinliklarini kengaytirish borasida ma'lum ijobiy siljishlarga olib keldi. Turli-tuman ijtimoiy guruhlarning manfaatlarini ifoda etuvchi jamoat birlashmalari, jumladan, partiya va harakatlar tuzildi. Butun Ittifoq bo'yicha ijtimoiy-siyosiy birlashmalar, tashkilotlarning soni keskin ko'paydi va 1990-yil oxiriga kelib 300 dan ortib ketdi[11]. Biroq, "qayta qurish" hukmron elitaning "teran, sog'lom" fikrlovchi qismi tomonidan "sotsializm va demokratiya"ni uyg'unlashtirib, chirigan sovet tuzumini saqlab qolishga qaratilgan so'nggi urinishi xam bo'ldi[12]. "Qayta qurish" yillari islohotlarning potentsiali bo'lmadi.

"Qayta qurish" siyosatchilarning fikricha jamiyatni doimiy o'zgaradigan va rivojlanadigan ehtiyojlariga moslashadigan ilmiy-texnika inqilobi yutuqlarini samarali o'zlashtirishga qobiliyatli va ijodiy tashabbusni har qanday ko'rinishiga tez javob beradigan bo'lishiga olib kelishi lozim edi. Shu munosabat bilan 1987-yil yozidan taniqli iqtisodchilar taklif qilgan iqtisodiy tadbirlar majmuasi amalga oshirila boshlandi. Ular shakllantirgan "xo'jalik hisobi sotsializmi" konsepsiyasi iqtisodiy tizimni qat'iy o'zgartirmay SSSR xo'jalik mexanizmini yanada samarali qilishga qaratilgan edi. Iqtisodiy islohotlarning bunday oxirigacha pishitilmagan dasturlari, M.Gorbachyov ma'muriyati qayta qurishning birinchi bosqichida iqtisodiy siyosatini izchil bo'lmagani va chala-yarimligi mamlakat xalq xo'jaligi kompleksini turli sektorlari o'rtasidagi mutanosiblikni kuchaytirdi.

Xo'jalik organizmiga sovet hokimiyati yillarida o'rnashib qolgan bunday illatlar yoki to'g'anoq mexanizmi[14] O'zbekiston iqtisodiyotiga yana ham ko'proq zarar yetkazardi. Yo'l qo'yilgan qo'pol xatolar, nuqsonlar, madaniy xo'jalik yuritish prinsiplarining to'g'ridan to'g'ri buzilishi natijasida iqtisodiyot olg'a tomon siljishida eng muhim bo'lgan yo'nalishlar barbod bo'la boshladi. Bu sovet jamiyatida boshlangan qayta qurish siyosatining dastlabki bosqichida muayyan bir o'zgarish sezilmadi, ittifoqdosh milliy respublikalar, shu jumladan O'zbekistonda yuzaga kelgan vaziyat tangligicha qoldi. Sanoat ishlab chiqarish sohasida ham tanglik va pasayish yaqqol ko'rindi. Masalan, 1986-yilda O'zbekistondagi 321 ta korxonalar va tashkilotlar rejada ko'rsatilgan vazifalarni bajara olmadi. 347,7 mln. rubl miqdordagi mahsulot yetkazib berilmadi. 225 ta eng muhim mahsulot turlaridan 86 tasi bo'yicha davlat rejasi bajarilmay qoldi[15]. Jadallashtirish natijasida yillik rejani ortig'i bilan bajargan korxonalar mahsulotlari ham talab darajasida sifatlil bo'lmagani uchun sotilmay qoldi.

Mustaqillik arafasida O'zbekistondagi 1500 ta sanoat korxonasidan 900 dan ortig'i texnik jihatdan qayta qurish va rekonstruksiya qilishni talab qiladigan darajaga yetdi. Bu respublikada oliy sifat kategoriyasi talabiga javob beruvchi mahsulot turlari o'sishining sust borishiga olib keldi. Bu muammoni hal qilish maqsadida mahsulotning davlat qabuli

joriy etildi. 1987-yilda davlat qabuli joriy etila boshladi. 1987-yilda davlat qabuli sharoitida ishlovchi korxonalarda yaroqsiz chiqarilgan mahsulotlar hajmi 833 ming rubllikni tashkil etdi. Davlat qabuli joriy etilgan 33 ta korxonada har oyda o'rtacha hisobda 0,9 mln. rubllik mahsulot qabul qilinmas edi[16]. 1988-yilda ishlab chiqarishning umumiy hajmida atigi 10 foiz mahsulot oliy sifat kategoriyasi talabiga javob bergan. Ittifoq bo'yicha esa bu ko'rsatkich shu davrda 15 foizni tashkil qilgan[17]. 1989-yilda birgina Toshkent shahri bo'yicha ishlab chiqarilgan 33 mln. rubllik mahsulotlar sifatsiz deb qabul qilindi. Bunday qonun buzilishlar respublikaning yetakchi korxonalarini hisoblangan "Foton", "Mikond" ishlab chiqarish birlashmalarida, Toshkent traktor, "Tashselmash" zavodlarida, shuningdek, oziq-ovqat va go'sht-sut sanoatida ham keng yoyildi[18].

Qayta qurish siyosati tajribasi O'zbekistonda qishloq xo'jaligini rivojlantirish strategiyasi chinakam islohotchilik mazmuniga ega bo'lmadi. Agrar ishlab chiqarishning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash sohasidagi kuch-g'ayratlar ham, keng miqyosda irrigatsiya-melioratsiya ishlarini tashkil etish ham, kadrlarga doir muammolarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar majmui ham qishloq xo'jaligining batakror rivojlanishini ta'minlay olmadi. Nisbatan ozgina yuklashdan keyin yana muqarrar tanazzul boshlanar edi. Buning sababi agrar sohada hukmron bo'lgan ishlab chiqarish iqtisodiy munosabatlarning xarakterida bo'ldi. 1989-yil boshlarida qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti, hatto o'rtacha yillik darajaga ham bormadi. 3 mlrd miqdorida mahsulot berilmay qoldi. Faqat 1986-1987 yillar mobaynida yetkazib berilmagan paxtaning miqdori 1,5 mln. tonnadan ortiq bo'ldi. Asosiy dehqonchilik ekinlarining hosildorligi barqaror pasayib bordi, go'sht, kartoshka, uzum, meva, paxta kabi mahsulotlarni yetishtirish va tayyorlash rejalarining bajarilmay qolishi an'anaga aylangan qoldi[19].

Ayniqsa, meva-sabzavot yetishtirish, qayta ishlash va saqlash sohasidagi muammolar keskin tus oldi. Xo'jalik yuritishdan manfaatdorlikning yo'qligi natijasida serharajat iqtisodiyot shakllandi. Omborxonalar va sovitish xonalarining, meva va sabzavotlarni qayta ishlash sexlarining yetarli emasligi, mavjudlarining esa talabga javob bermasligi oqibatida dalalarda yetishtirilgan hosilning chorak qismi iste'molchilar dasturxonaga yetib bormadi. Eng achinarli holat respublikadagi ekologik holatda ham yaqqol ko'zga tashlandi. Jumladan, mustaqillik arafasida respublikada shahar ekologiyasining juda murakkab tus olganligini respublika sanoat korxonalarida yiliga qariyb 1,2 mln tonna, avto

transportdan esa 2,2 mln tonna zaharli chiqindi va moddalarning shahar havosini bulg'ayotganligi tasdiqladi. Shaharlarning deyarli hammasida havoning ifloslanish darajasi sanitariya talablariga javob bermadi. Jumladan, 1989-yilda respublika sanoat korxonalaridan havoga 1337 ming tonna chiqindi chiqarildi[20]. Shularning natijasi farqli o'laroq, markaziy qat'iy yo'l-yo'riqlari asosida xalq xo'jaligi yuritishning shakllangan tizimi respublikaning turli hududlarida ekotizimning imkoniyatlari va shart-sharoitlari bilan keskin nomutanosibligi oqibatida bir qator ijtimoiy-ekologik muammolar yuzaga keldi. Ekologik muvozanat buzilib, suv tanqisligi, atmosfera, yer va suv resurslarining ifloslanishi kuchaydi.

Uzoqni ko'zlamay suv resurslaridan foydalanishga haddan tashqari zo'r berilishi Amudaryo va Sirdaryo suv resurslarining kamayishiga va oxir oqibat eng katta ekologik muammolardan biri – Orol fojiasining kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Faqat 1975–1985 yillar 1 million gektarga yaqin yangi yer maydonlari o'zlashtirildi. 1990-yilga kelib sug'oriladigan yer maydoni 1985-yildagiga qaraganda 1,5 baravar ko'paydi[21]. Bu albatta, Orol dengizining qonuniy ulushi bo'lgan Amudaryo va Sirdaryoning suv resurslari hisobiga yuz berdi.

Xulosa. Xullas qayta qurish yillari siyosiy faoliyatning faollashuvi natijasi davlat arboblari, milliy elitalar, partiya doiralari, ittifoq respublikalari parlamentlarida manfaat va ta'sir guruhlarini shakllanishi bo'lib, ularning qarorlari va harakatlari SSSR parchalanishiga ko'p jihatdan katta hissa qo'shdi. 1990-1991 yillarda mamlakatda hukmronlik qilgan klassik dual hokimiyat uzoq davom etmadi. Ittifoqning kuchsizlanishi tufayli hokimiyatni yo'qotayotgan KPSS va Ittifoq ichida rasman "muxolifat" vakili bo'lgan demokratlar respublikalarda hukmron kuchga aylandilar. Yagona davlatning parchalanishi kuchaydi.

Shu bilan bir vaqtda, ittifoqdosh respublikalar bilan iqtisodiy aloqalar ham uzilib, yarim asrdan ko'proq davr ichida shakllangan xo'jalik aloqalari izdan chiqdi. Markaz chiqargan rublning qadri butunlay tushib ketib, iqtisodiy aloqalar natural mollar ayirboshlash asosida iqtisodiy resurslarni olishga intilar, o'zlaridagi boyliklarni tashqariga chiqishiga tish-tirmog'i bilan qarshilik qilar edilar. Natijada barcha respublikalar, jumladan, O'zbekiston ham 1991-yildan boshlab markazga bo'ysunmaslik, o'z milliy manfaatlariga e'tibor bergan holda siyosat yuritishga o'tdi. Respublikalarning "suverenitet parad'i" boshlandi.

ADABIYOTLAR

1. Балакаин Ю.В., Петров А.И., Сорокин Ю.А. Очерки по отечественной истории. – Омск: Омский гос. ун-т, 1999. – С. 358.
2. Қаранг: КПСС Марказий Комитети Бош котиби ўрток Ю.В. Андроповнинг КПСС Марказий Комитети пленумида 1983 йил 15 июнда сўзлаган нутқи // Совет Ўзбекистони. 1983, 16 июнь.
3. Қаранг: Ситников В. В центре внимания – усиление требовательности к кадрам // Партийная жизнь. – М., 1984. – № 8. – С. 47.
4. Яник А. История современной России: Истоки и уроки последней российской модернизации (1985-1999).-Москва: Фонд современной истории, 2012.-С. 65
5. История Коммунистической партии Советского Союза. – Москва. Политическая энциклопедия, 2013. – С.9.
6. Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник.-Москва. Проспект, 2015.-С. 725.
7. Стенографический отчет заседания Пленума ЦК КПСС. 27-28 января 1987 года. РГАНИ, фонд 2, опись 5, д. 45. Интернет: <http://gaidar-arc.ru/databasedocuments/years/1987>.
8. Пихоя. Р. Советский Союз: история власти. 1945–1991. Изд. второе, исп-равленное и дополненное. - Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000.-С. 633.
9. Безбородов А., Елисева Н., Шестаков В. Перестройка и крах СССР. 1985-1993.- Санкт-Петербург, 2010.- С. 61.
10. Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник. – М.: Проспект, 2015. – С. 726.
11. Абдунабиев А. Многопартийность – форма политической организации общества. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – С. 77.

12. Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник.-М.: Проспект, 2015.-С. 725.13.
13. Известия. 1 июля 1987 года.
14. Аксенов Ю. Тўғаноқ механизми ва революцион қайта қуриш // Совет жамияти тарихи саҳифалари. Фактлар, муаммолар, одамлар. –Тошкент: Ўқитувчи, 1991. –Б. 412-422.
15. Ўз МА. Ф-837, 41-рўйхат, 7159-иш, 11-варак.
16. Правда Востока. 28 июля 1987 года.
17. Ўзбекистон тарихи. (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Тошкент: O‘ZBEKISTON, 2019. - 429 бет.
18. Ўзбекистон тарихи. (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Тошкент: O‘ZBEKISTON, 2019. - 430 бет.
19. Ўзбекистон тарихи. (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. 1939-1991 йиллар. – Тошкент: O‘ZBEKISTON, 2019. - 430 бет.
20. Рахматов Н. Экология: далил ва рақамлар // Фан ва турмуш. – Тошкент: 1990. - №7. - Б.14.
21. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқа-рорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Тошкент: Ўзбекистон, 1997. - Б. 119.